

A VESZÉLYES EMBER

A „nembeli lényeg, nembeli értékek” (Marx); az emberi szabadság és ráció nagyszerűsége, (felvilágosodás alapértékei); a történelem= az emberi tökéletesedés útja (Hegel) – egyszerűsítek: ezek lettek a 17.-18. századtól kezdve modern korunk vezérlőelvei, optimista reménységei, céljai. A humanizmus értékskálájának vezető tételei. E tézisek első megroppantását Adorno-Horkheimer *A felvilágosodás dialektikája* c. (1947) műve hozta: szerintük az ész nem ártatlan adottság, nevében tömeggyilkosságok születtek. Jóllehet tudjuk, hogy e keserű filozófiatörténet a holokauszt, azaz a racionalizált, industrializált tömeggyilkosság árnyékában született, mégis csak folt esett a ráció csúcskategóriáján. A szabadság, a modernkori emberiség alapértéke ugyancsak kérdőjeleket kapott. Szerintem a véres 20. és földrészek háborújával ránk köszönő 21. század kétessé tette azt a Szophoklészről ránk hagyományozott szép mondatot is, miszerint „az embernél nincs semmi csodálatosabb”.¹ Korábban a humanizmus eszméiben találunk ilyen vallo-másokat az ember egyedülálló nagyszerűségéről, miközben a keresztes háborúk óta Európában, Kis-Ázsiában egymást érik a háborúk, pusztítások. Csak a harmincéves háborúban (1618–1648) tizenkétfélmillió ember pusztult el, és alig fejeződött be, jött a hétéves háború (1756–1763) újabb több milliányi áldozattal – Kelet-Poroszország elnéptelenedett, s mit mondjak, azóta sem tért magához. Századokon át tartott a vallásháború, szent áldozatok tömegével, magyar tisztelendők gályarabságával – hirtelenjében ez jutott eszembe. Persze tudom, hogy e kétszáz éves vérfürdő eredménye a vallási béke lett, (vestfáliai béke, 1648.) a lutheránus mellett a református vallás is elismeréséhez jutott, és a voltaképp máig fennálló határokhöz – európai nemzethatárok viszonylagos stabilizálásához vezetett. De, még egyszer mondom, milliók vérének árán, amit nem tudok felejteni: mindezt az ember nagyszerűségének illúziója szépen becsomagolta.

Az emberi szabadság nem egyszerű képlet, veszélyzóna. Nemcsak értelmezésének nevében elpusztított áldozatok tömeg jelzi e veszélyesség-mozzanatot. Inkább az az ellentmondás írja körül ezt a kockázatot, hogy az egyéni szabadság mások korlátozását, hanem sérülését okozhatja. Másrészt az a szabadság, ami az ember önbehatóró képességére épül – hogy ti. ne sérüljenek mások érdekei – definiálhatatlan. Ez már történelemfilozófiai paradoxon: az emberiségnek minden magasabb szabadság-fok elérésért extenzív – netán alacsonyabb rendű – szabadságfokozatának egyik-másik eleméről való lemondással kell

fizetnie. A reneszánsz ember teljessége és mindenoldalúsága – kivételes egyéniségek esetében – csak a városállamok bornírt közösségében, a tudás és civilizáció alacsony szabadságfokozatán volt megvalósítható. A modern kor magasabb szabadságfokozatán ez a teljesség már nem érhető el, helyette megjelenik az emberiségben való gondolkozás – veszélyekkel terhes plusz lehetősége. És látjuk, hogy az „emberiség” mint fiktív totalitás háborúk, ideológiai csatározások, hatalmi harcok, bealázások és diktatúrák sorát jelenti a modern gyakorlatban.

Ha a történelmi kulisszák mögé nézünk, az emberben korábban visszafejlesztett ösztönök működnek, ezek ösztönconkok, civilizáció által megnevelt mivoltukban élnek bennünk. Ilyen a szexualitás szublimálása, ilyen a társadalmi együttélésben körülyezett agresszivitás, önérvényesítő önzés. De mint csonkok jelen vannak, és a rendszer hatalmi struktúrái ezekre is támaszkodnak. Működteti őket a modern tőkés civilizáció közösségbomlasztó, elidegenedést kiterjesztő formációi. A versenytársadalom, a „teremtő pusztítás” (Schumpeter) gazdasági-szociális szinten pl. a „rámenős” magatartás típusokat részesíti előnyben – más szóval: a rendszer az agresszivitás „kulturált” formáit igényli: enélkül nincs vadkapitalizmus vagy „kulturált” érdekérvényesítés. Vagyis – ahogy Erich Fromm kimutatta – az ösztönkítőrések azért gáncsolják a humanista értékeket, mert azokon a pályákon haladnak, melyeket a modern árutársadalom normális működése épített ki az emberekben.

E gondolatok itt-ott már közhelyszerűek. Amire célozni akarok, az e jelenség holdudvara: az elidegenedés civilizációjában szinte minden önmagában értékes gesztusunk potenciális veszélyhordozóként is működik. Elemi példákat hozok: a „parancsra tettem” engedelmessége, a „kisebb rossz” vállalása a nagyobb baj elkerülésre ilyen jelszó-csonkok. Intim kapcsolatban a brutális őszinteség esetleg hónapokra kikészíti partnerünket, egy hierarchikus rendben hozott hatalmi döntés azoknak életét, akiket e döntés negatívra érint esetleg egy életre tönkretesz, de a rendszer csak így tud működni. Felszólalás nincs, ill. hiábavaló. Beszélünk *lélekölő* nevelésről, *pusztító* jóindulatról, összeroppantó feladatokról, gyilkos szerelemről – igaz, csak rendszerszinten. De a résztvevő szenvedők – emberek. Hol van e mindennapi jelenségekben a nembeli értékek továbbélése? És még csak apróságokat említettem – hol van innen a szrebrenyicai vérengzést végignéző ENSZ katonák közönye, vagy az ISIS városokat szétbombázó szenvedélye és az újkori népvándorlás beindítása?

De nem is akarok ekkora fesztávot bejárni. Egy sor embertelen jelenségnek neve sincs, annyira nem tudatosult a személyközi kapcsolatokban. Egy belső traumát úgy is lehet „gyógyítani”, hogy továbbadjuk – családi, munkahelyi körünkben, a szerelmi sérülést a következő partnernek. Egyetlen sérülés széles körben hullámszerűen tovább.

Ezekben a példákban az a közös, hogy részben értékmegvalósító törekvések velejárói, részben normális emberi kapcsolatok természetes velejárói, nélkülük nem működnek viszonyaink. Vagyis e nem szándékolt, ám károsító, tettekkel együtt járó veszélyaura hozzátartozik társadalmi praxisunkhoz. Persze anélkül, hogy tudatában lennénk veszélyforrásaiknak. Ha innen figyeljük a felszínre törő „gyilkos” vagy csak veszélyes ösztönkítőréseket, máris zavarosabb képet kapunk „az ember” társadalom-antropológiai helyéről. Kérdéses lesz a tétel, miszerint a szocializált, társadalmi normák által vezérelt ember társas kapcsolatai *rizikómentesek*, hogy ne mondjam: veszélytelenek. Magyarul: az intézmények, szokás-erkölcsök és a morális „nevelődés” az egyik irányban ugyan csökkentette az ösztönconkok, illetve „vad”, affektív reakciók rizikóhányadát, ám a másik oldalon kiépített egy normalizált kockázatszférát. Olyan cselekvésmódelleket, melyben a rendszer követeli ilyen-olyan aljasság elvégzését (kisebbik rossz vállalását...) Ezekben az esetekben legfeljebb a tapintat, a jó neveltség szab határt, és/vagy leplezi a képmutatás meg a hazugság.

Társadalmi szinten ez az ember (és rendszer) hordozta veszély-faktor, hogy úgy mondjam, oda-vissza működik. Hányszor fordult el életünkben az „elvűhő kegyetlenség”, a brutális rendszerépítő igények „megmagyarázása”, interiorizálása, a „meg kell tenni” engedelmessége? S a másik oldalon, akik e lépésektől szenvednek olykor szinte önmagukkal pókerézve adják át az ászokat a felsőbbeknek, a piac, a kizsákmányolás zsarnokságának. A látható társadalmi érintkezésben minden ember egy dinamithordó tetején ül, és kezében tartja lehetséges partnerei alatt ugyancsak felhalmozott robbanóanyag gyújtózsínor-

ját, és azt játsszák, ki fog előbb felrobbanni. Ráadásul ez a dinamit a szocializált, normális emberben „lakik”. S ha képzeletbeli tünet leírásunkban e rizikójáték legrosszabb kimenetele az öngyilkosság volt, akkor kénytelen vagyok megjegyezni, hogy van itt rosszabb is. Tessék arra gondolni, hogy a túlélt sérülések a nem pusztító erejű veszélyeztetés mennyire kóros nyomokat képes hagyni az egyénben, ami családiról, kis közösségi szinten reprodukálódik, terjed és rontja a társas lét atmoszféráját. Ráadásul ezeknek ezek a sérülések és sértések oda-vissza hatással bírnak: az is megszenved, aki okozta – csak tetteinek hatása később „robban”, míg a közvetlen „áldozat”, előbb omlik össze.

Nota bene: az ember épp az értékteremtés folyamán válik veszélyessé – nincs értékteremtés pusztító „környezeti” (társadalmi) hatás nélkül. Nem privát viszony az agresszivitás, szívtelenség, gyilkos furkálódás stb., hanem az elidegenedett társadalom működési feltételét biztosító energiaforrás. A veszélyes ember nem bűnöző, hanem a normál társadalmi folyamatok aktora. Értékről leválaszthatatlan ez a humánrizikó.

Na, jó, túlzom, emberképünk eddig elhallgatott vonásait, de úgy gondolom, hogy a nembeli értékek mellé valóban kaptunk jó adag embertelen adottságot, amit aztán a civilizáció, poszt-gyarmati rendszer, majd az újkapitalizmus használ. Az ember, mint veszélyes lény szinte minden társadalmi megnyilvánulásában potenciális „gyilkos”, természetesen csak metaforaként használva ezt a jelzőt. De mind a társadalom, mind szervezet, mind a benne élő ember a kegyetlenség tégláiból építi értékeit. Ha pl. a másik oldalról, a társadalmi „dresszúra” felől tekintünk a nevelődési folyamatra, majd a szocializálódás válságaira, akkor ismét találkozunk kíméletlen hatásokkal. (Normalizált hatalomgyakorlás...) Nem csak gyerekkorban szenvedünk el jóságos pofonokat. Amiben az az abszurd vonás, hogy nélküle nincs társadalmi szervezet, szocializálódás, alantas ösztönök elszigetelése, emberré változtatás módszere.

Az ember-társadalom ilyen „dehumanizált” képe elméletileg Michel Foucault-nál csapódott le először rendszerezett formában (ld. *Felügyelet és büntetés* c. alapművét, 1975-ből). Nála a társadalmi „nevelés” modellje a börtön, ahol egy körkörös épület közepén ül a felvigyázó és a kör peremén elhelyezett cellák mindegyikét ellenőrzi, a benne ülőket bünteti. De ezt a kontrollálható doboz-modellt követi minden társadalmi dresszúra: az iskolai osztályok, a seregbeli kopaszok termekbe terelése (kezelhetővé tételének szervezeti alaprajza), de így alakultak a kórházak termei: a fegyelmezés enyhébb, ill. durvább változataival. De Foucault-ot olvasva ötlök eszembe, hogy a normalitás köréből egészen a huszadik századig kizárták a társadalom nagyobb hányadát, dobozolták és elnyomták a többit: a nőket, feketéket, testi hibásokat, mélyszegényeket, transzneműeket – de gyerekjogok is csak pár évtizede jelent meg a humanista világ térképén. E kizárt csoportok „dobozait” aztán a kegyetlenség különböző módszereivel tették az ún. többség számára láthatatlanná. Másképp nem lehet kordában tartani az embert? Nem lehet, de akkor mit kezdjünk az „nembeli értékek” fennkölt fogalmával?

Nem is kell feltételeznünk az ösztönconkok néha kirobbanó, vagy kegyetlen hatását, hogy a veszélyes játékok forrásaira leljünk. A szocializációs folyamatok, illetve a társadalmi szervezeti formák termelik ki azokat a „visszafizetni valókat” (bosszúkat), melyek hol egy véletlennek tűnő elszólásban, hol a hivatal által előírt „elvi” kíméletlenségben, hol intézményes kíméletlenségben (a működési rend „normál” menetében) nyilvánulnak meg – de többnyire úgy, hogy roncsolnak, rosszabb esetben pusztítanak. Persze többnyire eljön az a pillanat is, amikor e rombolásokban résztvevő egyénnek „benyújtják a számlát”. Ez is konfliktusforrás: az értékteremtő személyiségek nagy hányadát önpusztító szenvedély (munkamánia) hajtja, de ez legyen az ő bajuk.

Nem szóltam eddig a veszélyes ember létkörének centrumában álló típusról: a hatalmi szféra szereplőiről. Nincs hatalom kegyetlenség nélkül. Apró szurkától, mások tönkretételén keresztül élet-halálkérdésekben való kvázi embertelen döntésekig és persze emberitársig. De ez már a közhelyek körébe tartozik, Machiavellitől a diktatúrák hierarchiájában serénykedő „tisztviselőikig”, illetve túteljesítőikig, árulóikig, a „fent” és „lent” felcserélhetőségéig – mikor is a csúcsról a mélybe lehet zuhanni – ismerjük e szféra figuráit. Azt kell mondanom, hogy a hatalmi szféra a lelkiismeret *off-limit* zónája, a körön belül alig látszik kockázata, kívülről a félelem, szenvedés vagy megvetés övezi.²

Caravaggio: *The Calling of Saint Matthew*, 1599-1600

De tudom: moralizálva nem lehet a hatalmat gyakorolni. E körből ritkán lehet tisztán, integer módon kikerülni. Ez a buktató nemcsak diktatúrákban általános, normális, demokratikus struktúrák is képesek torzítani az egyéniséget, beszennyezni tartásukat. Megúszni lehet, de a foltok megmaradnak. Mindez közhely, nem beszélek rólok.

A veszélyzónából való menekülésre van egy társadalmi zárvány: az intimszféra, a testi-lelki barátság, szerelem kisvilága. Azonban Itt is működik egy csapda: szerető csak akkor érzi magáénak párját, ha teljesen titokkészetét kisajátítja, és fordítva, ő maga csak akkor felel meg a teljes eggyé válásnak, ha feladja titokszférájának kincseit. Teljes feltárulkozás azonban meg is bosszulja magát, a kifosztottság, az egyéniség elvesztésének érzése párosul a tökéletes összeforrottsággal. A szerelemnek ez a szépsége és egyben árnyoldala összetartozik – de ez a tézis is közhely, ismerjük, szenvedjük, nem lehet belőle kikerülni. Veszélyes, mert nélküle nincs harmonikus (teljes) azonosulás, ami azonban az önfeladás ilyen-olyan károsodásával jár: titok nélküli ember nincs, ha van, belehal. Igényeljük a közelséget, a „túlközelség” viszont öl. Ezt is meg lehet úszni természetesen, de nyomai azért nyomai az ilyen-olyan önfeladásban fellelhetőek, és egy idő után visszaütnek: a személyiség integritása követeli a magáét.

Vagyis: ez a zárvány sem követi a tiszta értékviszony szabálykönyvét, egy ponton túl gyilkossá tud válni a teljes összeforrottsággal. Menekülni lehet belőle, a szakítás fájdalma az ár, ami aztán kinek-kinek környezetében továbbadódik, társadalmiasul, fentebb már említettem e kór terjedését. Tudom, persze, hogy tudom: vannak boldog szerelmek, önfeladás nélkül, „hosszú pórázon”, kisebb-nagyobb autonómiával, egymás felporszívózása nélküli együttlétben – van ilyen, nem tagadom, sőt intimszféra működőképessége nélkül nincs társadalom. Amit e zárvány természetrajzáról említettem a veszélyes ember tipológiájának pereme. Jelenünkben – a digitalizált társadalom gépezetében – ezt az intimszfé-

rát támadják a társas fórumok, közösségi médiák, (Facebook, Google adatgazdasága, magyarul intim adatokkal való kereskedése) – épp megyünk bele egy újabb (vészes) csapdába.

A fentiek mindegyikében jelen van az agresszió rejtett, gyengített, láthatatlan árnya. Vitatom tehát Konrad Lorenz téziséét, miszerint a civilizáció egyre kevesebb lehetőséget kínál az agresszió kiélésére, ill. ami rosszabb - levezetésére. Vagyis a társadalmiasulás egyre inkább zárójelbe teszi ezt az ösztöncsonkot.³ Tézisével szemben azt állítom, hogy a társadalom újabb és újabb megoldásokkal építi be az agresszív indítékok kiélési lehetőségeit. Ott van lehetőségük a kultúra az értékteremtés, az életmód különböző szféráiban. A modern társadalom legfeljebb stabilizálja ennek veszélyességét, de állandóan fenntartja, vagy bővíti a veszélyes emberi potenciák érvényesülését. Alulról, az ösztöncsonkok felől beszűrődhetnek elemi impulzusok, melyeket „felülről, a társadalmi cselekvésmoделlek maguktól termelnek ki. A két tendencia egymás felé tart, egymást erősíti, - ritkán gyengíti – találkozásuk újratermeli a „veszélyes ember” létformáját.

Azért azt is tudom, hogy az emberiségnek vannak örökkön ragyogó állócsillagai, mondjuk Caravaggio vagy Neumann János, mindkettőt szívem csücske és csodálatom hőse, ha fogalmazhatok így. Az egyiket két gyilkosság terheli, a másik keze benne van az atombomba felfedezésében. (Ami nélkül a szövetségesek hihetetlen veszteségekkel tudtak volna csak győzni, de amivel most már hetven éve élünk együtt rettegvé.) Élet. Emberi élet. Nembe-li érték. Pont.

JEGYZETEK

- 1 Meg kell jegyezni, hogy a „nembeli lényeg”, „nembeli értékek” fiatal Marxnál felfedezett fogalmait – melyeket Márkus György *Marxizmus és antropológia* c. (1966-os) könyve bányászott elő, s ami Heller Ágnesnél és Lukács környezetében lelkes visszhangra talált, én is osztottam, hittem érvényességükben. Aztán a történelem orromra koppintott: a nembeli lényeg tézis utópikus vonásokat hordoz: az ember veszélyes lény, történelme során értékeit pusztítások során halmozta fel, és maradt rizikó-lény még inkább a modern kapitalizmusban.
- 2 Nem tudom megállni, hogy ne emlékezzek a 2008-as válság előidézőinek (befektetési bankok, ingatlanpekuláció, biztositó társaságok) főembereinek, *moral insanity* viselkedésére: csak Amerikában három millió ember vált nincstelené, hétezer milliárd dollár lett a számla, amit nem a válságot előidéző nagybankok, hanem az adófizetők fizettek meg. Ezsarolás hatása máig tart a fejlett országokban. Akik e mérgező konstrukciókat kitalálták, előkészítették, okozták csak a túlélésre játszottak. A „*too big to fail*” jelszava felmentette őket. Lelkiismeret? Ugyan kérem. Hatalmi szférában vagyunk. *Money talks* . . .
- 3 Lorenz tézise régi gondolat, könyve *Zur Naturgeschichte der Agression. Das sogenannte Böse*, 1963-ban jelent meg először, hiába cáfolták, mind a mai napig kézikönyvként forog a világban.

■ **Almási Miklós** (1932): Az ELTE és a Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet professor emeritusa. Kezdetben dráma (színház) és filozófia határozta meg életét, Lukács György tanítványaként sajátította el a szakmát, valamint a holisztikus gondolkodást. Első könyveit ez az észjárásbeli habitus határozta meg. 1990-től kezdte érdekelni a gazdaságfilozófia, egyáltalán az ökonómia (finánckapitalizmus), amiben sokat segítette az a kétszer egy év, amit Amerikában töltött: e rendszer működésének testközelbeli élménye határozta meg további tevékenységét. Attól kezdve véli úgy, hogy a világ folyását e tőkeformák globális – és radikálisan új – működése (és diszfunkciója) határozza meg. Szerelme azért az esztétika maradt, oktatóként, kritikusként, esszéistaként a művekkel való bibelődés, a hermeneutika és elemzés tölti ki életét. 1987-ben választották akadémikussá, 2004-ben kapott Széchenyi-díjat. Könyvei a Kalligramnál: *A szerelem lehetetlensége* (2012), *Bevezetés a 21. századba* (miniesszék, 2015).